

Az Ómagyar Mária-siralom és ami körülötte lehetett

Emlékezés Pais Dezső óráira*

1. Bevezetés. A főcím végén megjelenő szerkezet bizonyára sok olvasóban felidéz Pais Dezső jellegzetes fogalmazásmódját, melynek lenyomatát egyik tanulmánya is őrzi (PAIS 1953a), s mely később másokra is címadási mintául szolgált. Számomra azért vonzó most e nyelvi fordulatot felidézni és ebből kiindulni, mert több olyan kérdést kívánok megközelíteni, amelyek mind az Ómagyar Mária-siralommal és Pais Dezsővel kapcsolatosak, miközben egymással is sokféle módon összeszővődnek és eleven párbeszédbe lépnek.

Pais tanár úr személyiségét sokan megörökítették azok közül, akik közvetlen munkatársai, barátai, tanítványai voltak. Legátfogóbb módon BENKŐ LORÁND (1993) szólt róla az életpályát bemutató könyvében. Sokszínű anyagot tartalmaznak azok a kötetek és folyóiratszámok is, amelyek személyére és munkásságára emlékeznek (vö. SZATHMÁRI-ÖRDÖG szerk. 1975, Névtani Értesítő 11. (1986), Magyar Nyelv 83/3. (1987), ÖRDÖG szerk. 2012).

Az emlékezést magam is személyes feladatommak tartom, mivel a Pais-órák varázsát hajdan átéltem, s ezt az élményt öröm közvetíteni. Öröm és felelősség, hiszen Pais tanár úr már 50 éve, 1973 tavasza óta nincs közöttünk, így amit tovább tudunk adni, beleszővődik abba a képbe, amely az újabb nemzedékekben róla kialakul. Régóta készülök arra, hogy vele kapcsolatos emlékeimet írásban is megosszam; a mostani évforduló meghozta ezt a lehetőséget.

Számomra az egyetemi tanulmányok kezdetének meghatározó eseménye volt, hogy első éves korom első hetében az akkori „speciális kollégium”-ok körében megláttam a következő két tantárgyat: Pais Dezső: Nyelvtörténeti szeminárium és Bárczi Géza: A Halotti beszéd nyelvtörténeti elemzése. Azonnal tudtam, hogy mindkét órára jární fogok; azt még nem tudtam, hogy a mestereimmel fogok találkozni. Olyasféle ráismerés volt ez, mint amiről Nemes Nagy Ágnes (1992: 9) szól a Babilon-versekkel való első találkozása kapcsán: „Ez kell nekem. Vagy: kell nekem ez.” (Zárójeles megjegyzése: „Áldott magyar szórend, ügyetlen szavaink gyámola!”)

A fenti időponttól kezdve előbb diákként, majd fiatal oktatóként, 1964-től 1973-ig hallgattam Pais Dezső szemináriumait. Ezen belül az Ómagyar Mária-siralom elemzésére 1968 ősztől került sor három tanéven át, amint erről később bővebben szólok. A helyszín maga volt az otthonosság: az akkori, Pesti Barnabás utcai épületben, a III. emelet 1.-ben voltak az órák, mindig kedden 4-től fél 6-ig. Abból, ami ezek során elhangzott, gyakran idézek majd a továbbiakban. Előbb azonban jó lesz felidézni valamit, ami ugyancsak emlékezetes.

* Előadasként elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság által az Ómagyar Mária-siralom felfedezésének századik évfordulója alkalmából szervezett emlékülésen, 2023. május 23-án (ELTE BTK, Budapest).

2. A Pais-órák szelleméről. Pais tanár úr tanítására visszagondolva minenekelőtt azokat az eszményeket kívánom jelezni, amelyek tanításából és személyiségéből sugároztak. Közülük is elsőként emelem ki az önzetlen tudomány-szeretetet. Ismert mondása szerint: „A tudomány az életért van – és a mi életünk legyen a tudományért!” Ennek egyik megnyilvánulása volt az az odaadó, végtelen gondosság, amellyel a Magyar Nyelvet szerkesztette csaknem 50 éven át, élete végéig. (Valójában már 1925-től, a neve 1928-ban jelent meg a szerkesztők között.) A folyóiratról való gondoskodása odáig ment, hogy amikor ennek finanszírozása megszűnt (úgy tudom, az 1940-es évek második felében), az előállítási költségeket ő maga fedezte, hogy biztosítsa a folyamatos megjelenést.

Filológiai szigora legendás volt. Ennek gyakorlásában maga járt elől, miközben igyekezett (több-kevesebb sikerrel) munkatársait is erre nevelni. Példa erre egy személyes történet: miután szakdolgozatomat leadtam, elkérte ennek egy példányát, s ezt úgy kaptam vissza, hogy ő elejétől végéig kikorrigálta. Bizonyára ekkor tanultam meg egy életre, hogy a szerzői neveket kétszer alá kell húzni a gépiratban, mert a nyomdász számára ez jelzi a „kapitälchen”-t. (Ha kézzel írok, ma is így teszek.) A hajdani nyomdatechnika már régen a múlté, de a példa hatott: tanítványaim munkái kapcsán a fenti eljárást magam is alkalmazni kezdtem. Valaki – ma már kolléga – meg is jegyezte: a javításokat látva értette meg, hogy ez fontos.

Újabb mozzanatok, ugyancsak az eszmények köréből: a gondolkodás szabadsága, a tények feltétlen tisztelete (egy mondása szerint: „a tények nagyon kellemetlenek”), továbbá az értelmezés minél nagyobb árnyaltsága. Nála a többféle lehetőség fölvetése magától értetődő irány volt. Ezt tükrözi a *-hat/-het* képző következetes használata: egy-egy jelenség kapcsán rendszeresen az hangzott el, hogy ilyen és ilyen előzményekre *mehet* vissza. Haragudott is a túlzottan magabiztos állításokra, még jobban a véglegesnek tekintett „kész igazságok” hirdetésére; ennél jobban csak arra, amit így nevezett: „a tudatlanságból fakadó fölény”. Ez a fordulat jól mutatja mély emberismeretét is, melyet számos más kifejezése is jelez. Számomra különösen kedves közülük ez: az illető „negatív teljesen megbízható”. S ekkor még nem szólunk Kubinyi László egyik karikatúrájának szállóigévé vált mondatáról: „Ehhez azért nem ragaszkodnám okvetlenül”.¹

Egész szellemi habitusában meghatározó elem volt egyfajta harcos antidogmatizmus, amelynek minden lehetséges alkalommal hangot is adott. Kodályról szólva kijelentette, hogy „nem a szokvány és a szabvány embere volt”. A túlzott kötöttségek miatt nem kedvelte a „módszertan” szót, helyette ezt választotta: „irányelvek” (PAIS 1950b). Gyakran idézett nyelvi példái közé tartozott, hogy a munka minden nyelvben szenvedést jelentett (PAIS 1959). Nem a fáradság, hanem az akarat korlátozása miatt – tette mindig hozzá, utalva a szüntelenül játszó gyerekekre, aki nem fárad el. Nyelvtörténeti változások kapcsán újra meg újra tollhegyre tűzte azok lezajlásának „kötelező” jellegét. Egyik megjegyzése szerint a *malina*, *palica* típusú szavak középső magánhangzója „a Horger-törvényt tisz-

¹ „A stílus maga az ember” – mondta Buffon. Pais Dezső stílusának egyedülálló voltáról ihletett tanulmány született PUSZTAI FERENC (1975) tollából. Ugyanő egy másik írásában (PUSZTAI 2012) Pais tanár úr katedrájáról szolt.

teletben tartva” kiesett. Máskor, az ÓMS. egyes felszólító módú alakjai kapcsán ezt jelezte: „Nem volt köteles ugyanúgy változni ugyanaz az alak”. S miután egy-egy összetett kérdést a fentiek szellemében megvilágított, az órák végén elégedetten nyugtázta: „Sikerült egy kis nyugtalanságot támasztanom”. Ez teljes összhangban áll a nevezetes mondatával, amelyben felfogását összegzi: „A tudománynak szerintem ugyanis nem az a feladata, hogy megnyugtató sikerekkel, illetőleg gyakran álsikerekkel díszeljen, hanem hogy nyugtalanodjék és nyugtalanítson” (PAIS 1971: 44).

A gondolkodás szabadsága tovább vezet a gondolkodás öröme felé. Egy vele készült interjú ezt a címet kapta: „Gyönyörködöm a tudományban”. Rá jellemző módon nem mulasztotta el ezt úgy értelmezni, hogy ő voltaképpen dilettáns (vö. latin *delecto* ’gyönyörködik’). Mindez áthatotta pedagógiai szemléletét is, melynek érvényességi köre igen nagy volt – tanítványai gyermekeit ugyanis pedagógiai unokáinak tekintette. Egy jeles kollégájának, a pedagógia professzorának egyszer azt mondta: „A pedagógia nem tudomány.” Az persze megrökönyödött, mire ő hozzátette: „Több annál. Művészet.”²

A múlt nagy tudósait jó minden nemzedéknek felfedeznie a maga számára. Meggyőződésem, hogy Pais Dezső emberi és szellemi öröksége olyan értékrendet képvisel, amelyre a mai tudományos és egyetemi világban igen nagy szükség van. Ahol ez eleven erővé tud válni, ott megnő a kedv, a szabadság és a kutatás öröme.

3. Az Ómagyar Mária-siralom értelmezésének szála Pais Dezső munkásságában. Az, hogy ez a szál Pais Dezső életművében meghatározó módon jelen van, akkor vált bennem kezdeti sejtelemből bizonyossággá, amikor emlékezetembe idéztem – idevágó tudományos dolgozatai mellett – a legkülönbözőbb korokból származó és igen változatos formákban megnyilvánuló nézeteit, hozzászólásait, munkálkodásának elemeit.³

Bevezető előadásomban (lásd feljebb) Bárczi Géza nyomán már kiemeltem, hogy a Leuveni Egyetem könyvtárának 1940-ben bekövetkezett teljes pusztulása után Pais volt az egyetlen, aki nem adta fel a reményt arra nézve, hogy a kódex és a Mária-siralom mégis megmenekült. Ez a kivételes életfilozófia – mely szerint amíg nem biztos, hogy elpusztult, addig remélni kell, hogy megmaradt – olyan szemléletet tükröz, amelyből tanulni lehet, sőt amelyet tanítani érdemes.

² A fentiekkel kapcsolatban hadd osszak meg egy személyes történetet általános iskolás korom végéről. Pais Dezső és Horváth János két szomszédos házban lakott a Kosztolányi Dezső tér és a Bocskai út sarkán, s Pais tanár úr minden vasárnap 11-kor meglátogatta barátját és mesterét. Ilyen alkalmakkor nemegyszer én is jelen voltam, testvéreimmel csöndben hallgattuk a beszélgetést. Egy nap szóba került a *sarkantyú* etimológiájára vonatkozó két nézet: az egyik szerint a *sarkall* igéből származik, a másik szerint a *serkent* mély hangrendű változatára megy vissza. Ekkor Pais tanár úr felém fordult, és megkérdezte: Szerinted melyik a helyes? A válasz ez volt: Nem tudom. De amit hallottam, gondolkodásra sarkallt (vagy serkentett), emlékezetemben szinte szó szerint megmaradt, később pedig találkozott azzal a felismeréssel, hogy a tudományt a kérdések viszik előre.

³ Ezek közül néhányról egy korábbi emlékkonferencián már szóltam (2012. 12. 18.). A jelen szövegbe beleszövöm azt is, ami akkor szóban elhangzott.

Az a mozzanat, amelyre most figyelmet kívánok fordítani, a versnek PAIS DEZSŐTŐL származó olvasata és értelmezése (PAIS 1942a), melyek széles körben ismertek, hiszen a középiskolai tankönyvek és a költészeti antológiák révén sok évtizeden át ezek közvetítették az első magyar verset az olvasók tágabb köre felé. E szövegek a Horváth János által szerkesztett Magyar Versek Könyvében láttak napvilágot 1937-ben (második kiadás: 1942). Amikor PAIS DEZSŐ ÓMS.-értelmezésére hivatkozik a szakirodalom, ez az ősforrás. Kérdés azonban, nem lehet-e messzebbre visszamenni az időben.

Ezzel szembesültem, amikor újra elolvastam azt az írást, amely a Napkelet legelső, 1923. januári számában jelent meg Magyar vers az Árpád-kor végéről címmel (HORVÁTH 1923/2009, amint erre előző előadásomban utaltam). Híradás ez a „drága lelet”-ről, s egyben elemzése, megvilágítása e mű irodalom- és vers-történeti jelentőségének. Ez a rendkívül korai közlemény (mely még a GRAGGER-féle első szövegközlésre is jövő időben utal!) a fenti kérdéshez is kapcsolódik a következő tény révén: ha szövegközlést nem adhat is, megadja az első magyar vers egykori kiejtését és értelmét, egymás mellé állított két oszlopban mutatva be őket (HORVÁTH 1923/2009: 798–800).

Ha ezeket összevetjük a másfél évtizeddel később, a Magyar Versek Könyvében megjelent Pais-olvasattal és értelmezéssel, nem győzünk csodálkozni, mennyi egybecsengés van a kettő között. Három kulcsjelenséget idézek az értelmezésekből: a *sepedyk* megfelelője mindkettőben *süppedék*, illetve *süppedek* (vö. ehhez PAIS 1932 is); a *Scegenul* szóalaké *szegényül* (a Magyar Versek Könyvében második lehetőségként ez is megjelenik: [*szegényül?*]); azok a sorok pedig, amelyek körül később a „kérdő-felkiáltó fordulat?” vitája kialakult („Sydou myth thez turuentelen / fyom merth hol byuntelen”) mindkét értelmezésben az érvelő jellegű fordítást mutatják („mit téssz, törvénytelen”; vö. PAIS 1949 is). S ekkor még nem szoltunk azokról az egyezésekről, amelyek a nyelvi megformálás szintjén mutatnak tökéletes párhuzamot az értelmezés szövegében, sőt annak ritmusában is: „Ó én édes uracskám, egyetlen egy fiacskám”, „Anyát édes fiával egyetlenben öljétek” stb. Természetesen eltéréseket is lehetne idézni, de erősebb az az élmény, hogy a két szöveg összefügg egymással. Ha tudjuk, hogy Horváth János és Pais Dezső között – akik 1904 őszén az Eötvös Collegiumban találkoztak először mint fiatal tanár és tanítványa – már igen korán életre szóló barátság alakult ki (vö. KOROMPAY K. 1986, Korompay H. J. 2020), elképzelhetjük, hogy a frissen felfedezett verset hogyan próbálhatták megfejteni, gondolataikat egymással megosztva és tovább fűzve. Az egybecsengések hátterében egy ilyen eszmecsere lehet megsejteni.

Idáig jutottam el olvasóként. Hajdani, az ÓMS.-szemináriumok anyagát őrző füzeteim alapján azonban ennél többet is tudok mondani. Pais többször hivatkozott óráin a Napkeletben megjelent értelmezésre, s ilyenkor olyan megjegyzéseket is tett, amelyek pontosan rávilágítanak a két barát szakmai tanácskozására. A *hioll wyzeul* kapcsán azt jelezte (1970 áprilisában), hogy a Napkelet-cikk korrektúrája nála van, s hogy ebben Horváth János egy apró javítást is tett: az értelmezésben szereplő *vízzé* mellé ezt írta: *zel*, azaz a második szó ilyen értelmet kapott: ’vizzel’. (A megjelent változat ezt nem tükrözi.) Egy másik órán (1971 októberében)

a *bezzeg*-ről szólva ismét utalt a Napkeletre, azt fűzve hozzá, hogy kettesben beszélgettek az értelmezésről (vö. ehhez PAIS 1953b). Egy harmadik alkalommal pedig (1971 novemberében) a *ualallal* elemzése során került elő újra a fenti cikk és Horváth János neve. Jegyzetem itt ennyit rögzít, tömören: „Megbeszélték.” Figyelmet érdemel az is, hogy míg a Napkeletet mindig kidomborítja, a Magyar Versek Könyvében megjelent közlésre csak futólag utal. Számomra ez azt jelenti, hogy Pais a maga ÓMS.-értelmezésének a kialakulását döntő módon az 1923 körüli időkhöz kapcsolja. Ez az elgondolás akkor is megáll, ha később ezt tovább alakította, átalakította, emellett bizonyos kifejezésekre vonatkozó felfogását külön cikkekben is kifejtette. (Ezekről lásd később.)

E kérdéskör végére kívánczik egy 1958-ban megjelent Pais-közlemény címe: „A Horváth Jánossal társalkodó Pais Dezső, avagy tükörcserepek egy ötvennégy esztendő együttlét emlékeiből” (PAIS 1958). A fent mondottak fényében úgy látom, hogy az ÓMS. nyelvi fordulatairól ők bizonyára sokat társalkodtak, s hogy a két értelmezésben mindkettejük gondolatai benne vannak, egymással összeszővődve. A *társalkodás* mellett figyelmet érdemel egy másik, vele rokon szó is, mely a Magyar Versek Könyve 1942. évi kiadásának dedikált példányában jelenik meg: „Pais Dezső kedves barátomnak, munkatársamnak, szeretettel Horváth János”. Ennek a (kettejük szavaival pontosan jellemzett) *társalkodó* és *munkatársi* kapcsolatnak egy korai megnyilvánulása számomra a vers 1923-ban megjelent értelmezése.

4. A Mária-siralomnak szentelt órák menetéről. Az, hogy nyelvemlékeink közül Pais Dezső számára különösen kedves és fontos volt az ÓMS. (Anonymus mellett sejtésem szerint a másik legkedvesebb), abból is kiderül, hogy 1968 ősztől 1970 nyaráig, majd az 1971–1972-es tanév mindkét félévében ennek szentelte nyelvtörténeti szemináriumait. Hat féléven át ez az emlék állt az órák középpontjában, illetőleg ez jelentette a fejtegetések kiindulópontját. Az életműben csaknem fél évszázada jelen levő szál ekkor ismét a felszínre került, mégpedig hosszú időre. Az alább következő gondolatok felidézéséhez az élő emlékek és a megőrzött füzetek egyaránt hozzájárultak.

Hogyan zajlottak ezek az órák? Az ÓMS. egy-egy szava vagy kifejezése tüzetes vizsgálatban részesült etimológiai és szótörténeti szempontból, hangtörténeti és alaktani magyarázatokkal, a szakirodalom bemutatásával, melynek során SZINYEYI és MÉSZÖLY nézetei mindig hangsúlyt kaptak, továbbá a közszókhöz vagy azok elemeihez kapcsolható régi személynévek és helynevek figyelembevételével. Egy-egy főszálnak így számos elágazása volt, s ezek sokszor messzire vezettek. Egy példa erre: az *anya* szóból kiindulva eljutottunk a következőkig: *ányg*, *leány*, a prémes állatok (nyuszt, nyest) nevével összefüggő régi női nevek; az *Emese* és a totemállatok kérdésköre; az *apa*, a *papa* és a török *baba*; a latin *pater* és *mater*; az *emik* ige és a *csecsemő*; a *nyanya* és a *tyatya*; a nyelvjárási *gyángyom*, végül a *néne*. A sort a legkorábbi latin–magyar szójegyzékek adatai zárták: *mater* – *anya*. Mindez több mint másfél óra anyaga volt.

Egy-egy elem kapcsán Pais tanár úr időnként saját nyelvi tapasztalataiból is idézett. A fenti *gyángyom* kapcsán megemlítette a szülőföldjéről, Göcsejből is-

mert *gyángyimok* 'ángyunk' alakot, melynek végződése a HB. *isemucut* alakjával rokon. Máskor arra utalt, hogy Cegléden, ifjúkori tanársága színhelyén, *igen* helyett a *nyagon* volt használatos.

Az adatok elemzése során gyakran megfogalmazott fontos alapelveket. A közszók és a tulajdonnevek együttes vizsgálata határozott irányelve volt: ezáltal sokkal hitelesebb és árnyaltabb képet lehet kapni a múltbeli nyelvi történeésekről. Helytelenítette is erősen, hogy a szórványok adatai újabban mostoha kezelésben részesültek. Ugyanilyen határozottan vallotta, hogy „nem egyes szavakat kell etimologizálni, hanem a szócsoportokat meg kell szervezni szócsaládokká”. Egy újabb igazságot így fogalmazott meg: „Az etimológia nem okvetlenül csak nyelvtörténeti kérdés. Nagyon is tárgyi kérdés.”

A tulajdonnévi példák köréből felidézek néhányat a különösen emlékezetesek közül. *Kevereg* és *Zavarog*: két szakács neve az Albeus-féle összeírásból (1237–1240), egyben példa a névvonatkozásra; *Toldalag* és *Dengeleg*: két ugyancsak -g képzős helynév Erdélyből (mindezek a *világ g*-je kapcsán); *szöcske* közszo és *Szekcső* helynév: mindkettő a *szököső* alakkal függ össze, az utóbbi gázlónévként; az Árpád-kori *Hámzó* jokulátornév, mely arra utal, hogy az illető alakoskodik, azaz 'hámmal ellát' (vö. *hímez-hámoz*), miközben a *hámoz* ige közismert jelentése ezzel ellentétes: 'hámjától megfoszt'. Az *aszik* igéből kiindulva eljutottunk a régi *Keveaszó*-ig, s ebből megérthettük mind a *Kajászó* helynévi formát, mind a népetimológiás *Keveházá*-t.

Látható mindebből, hogy egy különleges pedagógiai folyamat részesei voltunk, melynek során nem az volt a szempont, hogy egy adott kérdésre mi a leggyorsabb és a legegyszerűbb válasz, hanem az, hogy milyen utakon és milyen elemek figyelembevételével lehet eljutni vagy közelíteni hozzá. Néha heteken át egyik morfológiai jelenségtől a másikig vezetett a kanyargós út, újabb és újabb adatok bevonásával, melyek kapcsán nemegyszer a hallgatóság felé is elhangzott a kérdés ezek olvasatára, illetve megfjítésére nézve. A bemutatott nyelvi anyag gazdagsága, sokszínűsége és az ezzel való folyamatos foglalkozás révén ez a szeminárium az elemzés iskolája volt.

Ide kívánczik egy etimológia: a *szeminárium* a latinban a *semen* 'mag' szóval függ össze. Eredeti jelentése 'növényiskola', 'faiskola', de az alapszó révén felidézi a tanári munka lényegét is: a magvetést.

5. Az ÓMS. egy részletének megvilágítása Pais Dezső óráin. Felmerül ezek után egy kérdés: az órákon előadottak hogyan viszonyulnak Pais Dezső nyomtatásban megjelent írásaihoz, melyeket az ÓMS. egyes szavainak, kifejezéseinek szentelt? Ilyen közleményekkel a Magyar Nyelvben többször találkozunk (PAIS 1932, 1942b, 1949, 1950a), nem is szólva idevágó etimológiai megfjítéséről (1945, 1953b), továbbá azokról a megjegyzéseiről, amelyeket különféle dolgozataiban e nyelvemlék elemeihez fűz. Mindezekből sokszorosan kiderül, hogy egyetemi óráin ő már hosszú idő óta úgy magyarázta az utóbbiakat, ahogy azokról később írásban is nyilatkozott. Elsődleges tehát a tanítás; ami nyomtatásban is megjelent, az abból táplálkozott, s annak csak egy része. A Mária-siralom így folyamatos szálként jelen van PAIS DEZSŐ munkásságában.

Ennek kapcsán találkozunk egy különösen elgondolkodtató történettel (PAIS 1945, 1946), melynek első lépése az *eped*, *epeszt* igék eredetének megfejtése az *epe* származékeként, a második pedig annak a felismerése és kimondása, hogy MÉSZÖLY már előtte ugyanerre az eredményre jutott. Az a bekezdés, amelyben ezt összegzi, példa arra, hogy mit jelent az igazság szeretete és a tudományos etika. Ráadásul elhangzik itt a következő félmondat is (PAIS 1946: 73): „hiszen a nagyszerű emléket érintő észrevételeimnek rendszeres megjelentetését jó tizenöt éven át azért halogattam, mert ezen a téren nem akartam elébe vágni MÉSZÖLYnek”. A mások iránti figyelemnek és a kollegialitásnak ez a foka alighanem egyedülálló.

A továbbiakban egyetlen kérdéskört kívánok bemutatni, melynek hasonlóan részletes kifejtését nem találtam írásaiban, s mely az órákon igazi hangsúlyt kapott. Ez pedig a vers legnevezetesebb fordulatahoz, a *világ világa, virágnak virága* kettős figura etymologicájához vezet.⁴

Az erről szóló elemzés (1970 februárjában) a kódexirodalom legkorábbi adataiból indult ki. Ezek élén az „Ego sum lux mundi” (Jn 8,12) evangéliumi mondat első magyar megfelelője állt:⁵ Münchener kódex 93va: „En vagyok e *világnak világa*”. Ezt további két adat követte ugyanebből a forrásból: 94vb–95ra: „menyé ideiglen e világban vagyok, e *világnak* vagyok *világa*” (Jn 9,5), valamint 10vb: „Tü vattok e *világnak világi*” (Mt 5,14). – Ezek után a Jordánszky-kódex párhuzamos mondatai következtek: 141va: „En vagyok ez *világnak világossága*”, 142va: „Míglén én ez világon vagyok, ez *világnak világa* vagyok”, 87va: „Ti vattok ez *világnak világossága*”.

A fenti adatsor alapján az ÓMS. *világ világa* szerkezetére nézve a következő megállapítás hangzott el: „Minden valószínűség szerint a magyar egyházi nyelvnek már ekkor hagyományozott fordulata volt. Bibliai előzményű, azonban mint figura etymologica, magyar alakítás.”

Hasonló figyelemben részesült a *virágnak virága*, melynek háttérében a latin *flos florum* kifejezés fedezhető fel a Planctus egy másik (nem a Leuveni kódexben szereplő) változatában. PAIS a magyar költő önállóságát emeli ki a latin előzményhez képest: a Mária-siralomban a *virágnak virága* fordulatot a bibliai eredetű *világ világa* többletként előzi meg. Ezzel összefüggésben rámutat arra is, hogy a *világ* és a *virág* közötti etimológiai kapcsolat ekkorra már megszűnt a beszélők számára. Arra a kérdésre, hogy mondhatta-e Mária önmagára is a *virág* szót (amint MÉSZÖLY gondolta: ’virágtól született virág’), PAIS így válaszol: Mária az alázatosság jelképe, tehát nem valószínű, hogy ilyet mondott volna. „Ennyi érzéke volt az ÓMS. szerzőjének” – jelzi.

Az elemzés vége kitekintést ad arról, hogy a *világ* szó hogyan jelentkezik a többi Árpád-kori szövegben, így a Halotti beszéd és a hozzá kapcsolódó könyörgés, valamint a Königsbergi töredék és szalagjai anyagában. Figyelemre méltó tanulság, hogy a HB. és a HK. adatai igen kedvezőtlen jelentésről tanúskodnak (vö. *munkás világ, hamis világ*).

⁴ Itt jelzem azt, hogy az ÓMS. nyelvi kérdéseire nézve a két fő forrás ma az Árpád-kori emlékeknek szentelt két monográfia: BENKŐ 1980 és A. MOLNÁR 2005.

⁵ A kódexrészleteket Pais betűhű formában diktálta. Ezeket mai helyesírással közlöm; a lap-számokat a MünchK. és a JordK. új kiadása szerint adom meg.

A fentiek megvilágítása közben többszörösen előtérbe került a szócsalád etimológiája, különösen MÉSZÖLY GEDEON és BENKŐ LORÁND fejtegetései nyomán. Ezek eredménye az, hogy a *világ*, a *virág* és a *virrad* családja összetartozik, s ezek ősi töve, mely a *villog*, *villan* igékben máig kitapintható, a fényvel, világossággal kapcsolatos (BENKŐ 1963). – Az, hogy a *világ* szónak kettős jelentése van (’fény’ és ’világmindenség’), s hogy a Mária-siralom költője a kettőt együtt felmutató kifejezést odailleszti egy másik elé, mely az idők mélyén eredetében vele összefügg, Kosztolányi (1933/1971: 480) meggyőződését juttathatja eszünkbe: „A költészet veleje, hogy a költő és a nyelv egyenrangú munkatárs, egyenrangú játszótárs”.

A bibliafordítási hagyomány továbbadásának módján nem lehet eleget gondolkodni. Jól tudjuk (TARNAI ANDOR munkái nyomán tudva tudjuk), hogy a latinból való fordítás szintere nálunk évszázadokon át első helyen a szóbeliség volt. A bibliai előzményű *világ világa* kifejezés minden bizonnyal élőszóban formálódott ki az ómagyar kor elején. Másfelől jól ismert tény, hogy a szláv nyelvekben is van egy hasonló nyelvcsalád, amelyben ugyanezek a jelentések találkoznak, sőt a *világ* megfelelője a fenti kettősséget is felmutatja. Vajon lehet-e szó ezek határsáról? PAIS idézi MELICH nézetét, aki az ógyeházi szlávból való tükörfordításra gondolt. Jó számon tartani, hogy a *világ* szó két jelentése kapcsán a szláv hatás újabban is szóba kerül (vö. ÚESZ.).

6. Az archaikus népi imádságok és az ÓMS. Pontosan ezekre az évekre, az 1968-as évvel kezdődő időszakra esik egy tudományos felfedezés, melynek a születésnapját is ismerjük: 1968. december 17. Ezen a napon Erdélyi Zsuzsanna a Somogy megyei Nagyberényben népzenei anyagot gyűjtött, s a nap végén a 98 éves Babos Jánosné Ruzics Rozália „tartóztatásképpen”, ezt mondta neki: „Tudok én mást is.” És belekezdett egy olyan szövegbe („péntek esti imádság”-ba), amelyet a gyűjtő még sohasem hallott. A továbbiak szempontjából a fordulópontot az jelenti, hogy az új és ismeretlen szöveg őt megállította és kutatásra ösztönözte. Ebben tért el mindazoktól, akik lehettek vagy voltak is hasonló helyzetben, de a pillanat kínálta lehetőséget elhárították. Ennek sokféle oka közül első az újjal szembeni jól ismert ellenállás. Ehhez járulhatott egy racionális érv: az adott gyűjtés másra irányult. Nem is szólván arról, ami akkor mindenki számára nyilvánvaló volt: imákat gyűjteni gyanús dolog. Erdélyi Zsuzsannát ez nem állította meg. Amikor hónapokig tartó könyvtározás során érdemleges szakirodalmi anyagot nem talált, úgy döntött, hogy terepre megy: „Ha tudja egy, tudhatja más is”. Az eredmény minden várakozását felülmutatta. Hatalmas anyag állt elő, amelyet egyedül ő ismert. Hamarosan be kellett látnia, hogy más-más okokból, de mindenki ellene van: a rendszer, az egyház, a szakma. A gyűjtés során veszélyes és egyben groteszk kalandok egész sorát kellett átélnie; egy-egy helyi rendőr túlbuzgóságától néha az mentette meg, ha felmutatott egy tanácselnöktől vagy párttitkártól kapott névjegykártyát... Mindezekről (és az egész korszakról) hallatlanul beszédes képet tár elénk a műfaj fogadtatástörténetét bemutató hatalmas kötet (ERDÉLYI–VÁRHELYI 2011).

De támadtak szövetségesei is. Ezek közül első volt Pais Dezső, akinek Erdélyi Zsuzsanna a Kruzsokban beszámolt az újonnan felfedezett anyagról. „Nem

volt ölelgetős típus, de akkor majdnem megölelt” – mesélte később, amikor ezt felidézte. S eljött az ideje az első tudományos ülésnek is, amelyen ERDÉLYI ZSUSZANNA előadást tartott, s ezt PAIS DEZSŐ, MEZEY LÁSZLÓ és HOLL BÉLA hozzászólása követte. Ez az alkalom (1970. február 11.) volt a műfaj „keresztelője” – az imák ma használatos megnevezése ekkor vált hivatalossá. PAIS DEZSŐ szavaiból külön kiemelem a meleg hangú köszöntést és a záró mondatot, melyben azt a véleményét, illetőleg kívánságát nyilvánítja, „hogya kiadás révén minél hamarabb megközelíthetővé kell tenni a gyűjtést” (PAIS 1971/2011: 111). Nagy szó tőle ez a „kell”, és nagy szó a kiadás kezdeményezése is ebben a korban. A terv megvalósítása egy bátor vidéki múzeumigazgató, KANYAR JÓZSEF nevéhez fűződik, aki 1974-ben a Somogyi Almanach sorozatban elsőként megjelentette a Hegyet hágék, lőtöt lépék című kötetet. Ezt követte a Magvetőnél a „nagy Hegyet hágék” (ERDÉLYI 1976), melynek húszezres példányszáma, majd két évvel későbbi utánnyomása világosan jelzi az áttörést: a műfaj megtalálta az utat a közönséghez. Két további, ugyancsak bővített kiadás látott napvilágot a pozsonyi Kalligram kiadónál (1999, 2013). Valamennyi élén ez az ajánlás áll: „Pais Dezső emlékének”.

Milyen gondolatok hangzottak el PAIS DEZSŐ fenti hozzászólásában? Imák egész sorából emel ki archaikus nyelvi elemeket, melyek magyarázatához különféle nyelvemlékekből, illetve nyelvjárásokból idéz rokon vagy velük összevethető formákat. Külön figyelmet szentel az Ómagyar Mária-siralommal mutatkozó párhuzamoknak, melyek közül legfeltűnőbb a 112. imában (Memorialis) a gyermekét sirató boldogságos Szűz Máriára vonatkozó részlet: „*iha megalivan / szive szomorodvan*”. Ebben az érthetlenné vált fordulatban PAIS (1971/2011: 108) az ŐMS. következő sorának visszhangját ismeri fel: „én jonhom aléletja” (vö. *jonh ~ ih* váltakozás), a fenti részlet jelentése tehát: ’szíve elalélván’. Ugyanígy kapcsolatba hozható Mária *megepedése, hét megepedései, epecsége* az ŐMS. *epedek* igéjével. – Újabb irányt jeleznek a *világ* szót tartalmazó megnevezések: „Szent *Világ* Urjézus Krisztus”, „Szent *Világ* Urjézus Isten”, „Szent *Világ* Úristen”, melyekhez a következő megjegyzést fűzi: „Megint a nagyon korai vallásos stílusmozzanatokra való visszahajlás” (1971/2011: 110). A *világ* elem elvezet az ŐMS. „választ *világomtól*” részletéhez, valamint a *világ világa* szerkezethez, melyre nézve az ŐMS. és a Müncheneri kódex egybevágó adatai nagy hangsúllyal szerepelnek.

Az ŐMS.-órák anyagát őrző régi füzetekben meglepődve figyeltem fel most a dátumokra: a műfaj keresztelője 1970. február 11-én volt, a *világ világa, virágnak virága* elemzésére pedig az 1970. február 17-i és 24-i órán került sor. Ezek az alkalmak tehát szervesen összefüggnek. A hozzászólásban rendkívüli tömörség érvényesült, az órákon a fenti két szerkezet kifejtése jóval nagyobb teret kapott.

Ha a jelzett párhuzamok együttesére tekintünk, ezekből arra derül fény, hogy az Árpád-kori magyar vers egyes fordulatai az imákban a 20. századig fennmaradtak. Ha a tágabb összefüggések felé fordulva azt is figyelembe vesszük, hogy az archaikus népi imádságok műfajának forrásvidéke a középkori ferences lelkiségben kereshető, akkor a magyar anyagban, sőt Európa-szerte is (vö. ERDÉLYI 2001) egy évszázadokon át bűvőpatakszerűen továbbélő hagyománnyal számolhatunk, melyet nálunk a szóbeliség őrzött meg. (Vö. ehhez: KOROMPAY K. 2023.)

7. Befejezés. A fenti szálak összekapcsolódása számomra újra meg újra ezt idézi: találkozás. Találkozás az irodalomtörténet, a nyelvtörténet és a folklór között; egy ómagyar vers és ma is élő imák között. Tudósok, barátok, tanítványok találkozása, akiket közös szenvedély vezetett, s akiknek élményei és gondolatai egymás számára ihletforrást jelentettek. Találkozás a fiatalabbakkal, akik az ő községükben megtapasztalhatták a tudomány szépségét.

Végül felidézek még valamit. Amikor Márai Sándort 1943 decemberében a Magyar Tudományos Akadémia tagjává fogadta, az osztályelnöki üdvözlő beszédet Pais Dezső tartotta. Az a mélyről jövő megértés, lelkesedés és elismerés, ami ebben hangot kap, egészen kivételes. A tőle idézett Márai-sorok közül most azt választom, amely elsőként hangzott el, s mely a tudásról szól (a Sirály című regényben, vö. PAIS 1944: 344): „De tudni valamit mindig egyértelmű a szenvedéllyel: mintha ez lenne elsőrendű értelme minden emberi tüneménynek, a szenvedély, amellyel egy ember a világnak felel”.

Kulcsszók: Ómagyar Mária-siralom, archaikus népi imádságok, Pais Dezső, Horváth János, Erdélyi Zsuzsanna.

Hivatkozott irodalom

- BENKŐ LORÁND 1963. Adalékok az ősmagyar szóhasadás eseteihez. In: PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND szerk., *Szótörténeti és szófejtő tanulmányok*. Nyelvtudományi Értekezések 38. Akadémiai Kiadó, Budapest. 18–39.
- BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegelemei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1993. *Pais Dezső*. A múlt magyar tudósai. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ERDÉLYI ZSUZSANNA 1976. *Hegyet hágék, lőtőt lépék*. Archaikus népi imádságok. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- ERDÉLYI ZSUZSANNA 2001. *Aki ezt az imádságot... Élő passiók*. Kalligram, Pozsony.
- ERDÉLYI ZSUZSANNA – VÁRHELYI ILONA 2011. „...századokon át paptalanul...”. Szent István Társulat, Budapest.
- HORVÁTH JÁNOS [-rv- betűjeggyel] 1923/2009. Magyar vers az Árpád-kor végéről. In: *Horváth János irodalomtörténeti és kritikai munkái 5*. Szerk. KOROMPAY H. JÁNOS és KOROMPAY KLÁRA. Osiris Kiadó, Budapest. 794–801.
- JordK. = *Jordánszky-kódex [1516–1519]*. Hasonmás kiadás. Helikon Kiadó, Budapest, 1984.
- KOROMPAY H. JÁNOS 2020. *A nemzeti klasszicizmus jegyében. Horváth János élete és hagyatéka*. Universitas Kiadó, Budapest.
- KOROMPAY KLÁRA 1986. Részletek Horváth János és Pais Dezső levelezéséből. *Névtani Értesítő* 11: 95–111.
- KOROMPAY KLÁRA 2023. Szóbeliség és írásbeliség viszonya a korai ómagyar korban. *Magyar Nyelv* 119: 153–170. DOI: <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2023.2.153>.
- Kosztolányi Dezső 1933/1971. A rím bölcelete. In: Uő, *Nyelv és lélek*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 480–482.

- A. MOLNÁR FERENC 2005. *A legkorábbi magyar szövegelemek. Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia.* ΑΓΑΘΑ XVII. – Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 8. A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara, Klasszika-filológiai Tanszék, Debrecen.
- MünchK. = *A Münchener kódex 1466-ból.* Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt. Szerk. NYÍRI ANTAL. Codices Hungarici 7. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.
- Nemes Nagy Ágnes 1992. A hegyi költő. Vázlat Babits lírájáról. In: Uő, *A magasság vágya. Összegyűjtött esszék II.* Magvető Kiadó, Budapest. 7–121.
- ÖRDÖG FERENC szerk. 2012. *Emlékezés Pais Dezső születésének 125. évfordulóján* (Zalaegerszeg, 2011. november 11.). A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 237. Magyar Nyelvtudományi Társaság – József Attila Városi Könyvtár, Budapest–Zalaegerszeg.
- PAIS DEZSŐ 1932. Syrolmol sepegyk. *Magyar Nyelv* 28: 47–51.
- PAIS DEZSŐ 1942a. Az Ómagyar Mária-siralom olvasása és értelmezése. In: HORVÁTH JÁNOS szerk., *Magyar Verseik Könyve.* Második, bővített kiadás. Magyar Szemle Társaság, Budapest. 33–34.
- PAIS DEZSŐ 1942b. en iumhumnok bel bua qui fümha nym hyul. *Magyar Nyelv* 38: 296.
- PAIS DEZSŐ 1944. Pais Dezső üdvözlő beszéde Márai Sándor I. tag székfoglalója alkalmából, 1943. december 6-án. *Akadémiai Értesítő* 53: 343–351.
- PAIS DEZSŐ 1945. Eped, epezst, epekedik. *Magyar Nyelv* 41: 87–91.
- Pais Dezső 1946. Eped, epezst, epekedik. *Magyar Nyelv* 42: 73–75.
- PAIS DEZSŐ 1949. Kérdő-felkiáltó fordulat az Ó-magyar Mária-siralomban? *Magyar Nyelv* 45: 86.
- PAIS DEZSŐ 1950a. Észrevételek az Ómagyar Mária-siralom három részletéhez. *Magyar Nyelv* 46: 50–53.
- PAIS DEZSŐ 1950b. *Írányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 78. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- PAIS DEZSŐ 1953a. *Nyék* törzsnevünk és ami körülötte lehetett. *Magyar Nyelv* 49: 278–293.
- PAIS DEZSŐ 1953b. Bezzeg, bizony. *Magyar Nyelv* 49: 432–435.
- PAIS DEZSŐ 1958. A Horváth Jánossal társalkodó Pais Dezső, avagy tükörcserepek egy ötvennégy esztendő közötti emlékeiből. In: NAGY J. BÉLA, KOVALOVSKY MIKLÓS, BÓKA LÁSZLÓ, PAIS DEZSŐ, *Horváth Jánosról. Méltatások – emlékezések.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 99. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 23–29.
- PAIS DEZSŐ 1959. A munka nyelvi kifejezéseinek jelentéstörténetéhez. *Valóság* 1959/3: 41–46
- Pais Dezső 1971. Életem, emlékeim. *Valóság* 1971/6: 32–46.
- PAIS DEZSŐ 1971/2011. Hozzászólás Erdélyi Zsuzsanna előadásához. In: ERDÉLYI-VÁRHELYI 107–111. (Folyóiratban: *Ethnographia* 1971: 364–367.)
- PUSZTAI FERENC 1975. Fölszólalás a megírandó Pais-stiliztika ügyében. In: SZATHMÁRI-ÖRDÖG szerk. 141–149.
- PUSZTAI FERENC 2012. Pais Dezső katedrája. In: ÖRDÖG szerk. 29–36. (Folyóiratban: *Magyar Nyelv* 107: 478–483, 2011.)

SZATHMÁRI ISTVÁN – ÖRDÖG FERENC szerk. 1975. *Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszezen*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 140. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

ÚESz. = *Új magyar etimológiai szótár*. Szerk. GERSTNER KÁROLY. <https://uesz.nytud.hu/index.html> (2024.01.03.)

The Lamentations of Mary and what could be behind it

Remembering the lectures of Dezső Pais

The presentation focuses on the question of what role his studying the Lamentations of Mary had on the work of Dezső Pais. To answer that question, one can start with the lectures that Professor Pais dedicated to the analysis of the first Hungarian poem. The author of the present paper attended these lectures for six semesters from 1968 on. Studying the Lamentations of Mary had been a constant theme in the teaching career of Dezső Pais, and his publications on the same topic have also been inspired by it. The presentation gives an insight into the spirit of these lectures as well: their crucial components were the freedom of thinking, the respect of facts, and the subtle revision of possibilities. Another aim of this presentation is to demonstrate the connection between the interpretations of the Lamentations of Mary done by János Horváth (1923) and by Dezső Pais (1937). This connection has a background in friendly conversations between the two scholars. A different topic is that of archaic folk prayers, which were first discovered by Zsuzsanna Erdélyi in 1968. Dezső Pais recognized that certain components of these prayers were directly related to elements of the Lamentations of Mary. The preservation of these is a result of oral tradition.

Keywords: Lamentations of Mary, archaic folk prayers, Dezső Pais, János Horváth, Zsuzsanna Erdélyi.

KOROMPAY KLÁRA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem